

GRANASZTÓI GYÖRGY

Városok és tömegek *Új utak a társadalomtörténetben*

A várostörténet új erőre kapott az elmúlt évtizedben. Egyidejűleg változott a szemlélet is, mert a várost mint jelenséget ma sokrétűbben vizsgálják, mint régen bármikor. Például mind ritkábban fogják fel a várost „tablóként”, ahogy azt korábban, szinte a régi metszetek rajzolóit követve oly sokan tették. Igaz, most viszont nagy a bizonytalanság, milyen összefüggésben lehet vele foglalkozni.¹ Változás az is, hogy az ötvenes-hatvanas évek óta megkezdődött a tömeges adatok újfajta elemzése és értékelése, ami a társadalmi tagozódás, a társadalmi folyamatok eddig elképzelhetetlenül finom rajzát tette lehetővé.²

A szemlélet változásának számos oka van. Szociológusok, urbanisták, közgazdászok és más társadalomtudományok művelői, mondhatni feltűnően nagy számban és gyakran kitűnően szervezett körülmények között keresik a város, valamint a „városiasodás” kölcsönhatásait, mert elterjedt vélemény szerint korunkban annyira felgyorsult a városi élet, annyira változékony lett, annyi új kezdemény ismerhető fel benne, mint utoljára kétszáz évvel ezelőtt, a modern város születésekor.³ Az újfajta érdeklődés egyik következménye, hogy az új kérdésekre előbb-utóbb történelmi összefüggéseikben is választ próbálnak adni.⁴ Új történelmi csoportulások, kezdeményezések társulnak a meglevőek mellé,⁵ s bár közben a várostörténet hagyományosabb, narratív vagy jogi-institucionális megközelítése, azaz a város mint körülhatárolt egység tárgyalása is gyakori, ezt a fajta látásmódot a pozitivistá

¹ Towns in Societies. Essays on Economic History and Historical Sociology. Ed. Ph. Abrams és E. A. Wrigley. Cambridge, 1978. 7. (Abrams bevezetője!)

² Erről ld. Soboul, A.: Description et mesure in histoire sociale. L'Histoire sociale. Sources et méthodes. Párizs, 1967. 20. Soboul rámutat: jóllehet a statisztikai mérés a társadalmi struktúrák tanulmányozásának legjobb módszere, mégis csak akkor van értelme, ha világosan kidolgozott koncepcióra támaszkodik. Amennyiben nem vesszük figyelembe ezt a feltételt, maga a társadalomtörténet mint explikatív tudomány válik kérdésessé.

³ Handlin, O.: The Modern City as a Field of Historical Study. The Historian and the City. Ed. O. Handlin és J. Burckard. Cambridge (Mass.) – London, 1966. 25.

⁴ „There is a prevalent dissatisfaction with the writing of urban history: some confusion as to its scope, some doubt about its relevance.” – írja E. E. Lampard (Urbanization and Social Change; on Broadening the Scope and Relevance of Urban History. Uo. 225.)

⁵ Az új kezdeményezések egyik kulcsalakja volt a néhány éve elhunyt angol H. J. Dyos, az Urban History Newsletter, majd az Urban History Yearbook megalapítója (vö. Dyos cikkét a Yearbook 1976. évi számában: The English Approach to the Urban Past). Az elmúlt két évtized igen nagy várostörténelmi irodalmából két publikációt emelek ki az új törekvések jellemzésére: Maschke, E.: Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters. Die Stadt am Ausgang des Mittelalters. Ed. W. Rausch. Linz, 1974. 1–44., valamint Van Der Wee, H.: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries). Hága, 1963. 1–3. köt. A város mint civilizációs jelenség újfajta értelmezéséhez vö. Sjöberg, G.: The preindustrial City, Past and Present. 2. kiad. New York, 1965., valamint Barel, Y.: La ville médiévale, système social – système urbain. Grenoble, 1975.

történelemfelfogásban gyökerező konzervatívizmusnak, elavulóban levőnek lehet tekinteni. (Hogy miért, arra alább igyekszem indokokat felhozni!) Az új történelmi felfogás egyik legjobb megfogalmazása Marc Blochtól származik. Még a harmincas évek végén rámutatott, a feudális Európa egyik beszélt nyelve sem tudta szabatosan megkülönböztetni a várost a falutól, ezzel szemben már a 9. század óta jól különbséget tudtak tenni városlakó ember és lovag, falusi ember, egyházi személy között.⁶ A város tehát már a középkorban sem mint földrajzi, jogi-politikai, leszűkített gazdasági stb. értelemben meghatározott térség volt érdekes – írja Bloch –, hanem mint különleges emberi tevékenységekkel, egyszerűen emberekkel jellemezhető hely. Látjuk, Bloch igen plasztikusan fejtette ki azt a kíváncságot, hogy a város múltját társadalmi jelenségként, a benne élő emberek miatt érdemes kutatni. Nem ő volt azonban az első történész, aki kimondta a szóban forgó gondolatot. Az új szemléletmód igénye a két világháború között már határozottan erősödött, méltánytalan lenne, ha nem hangsúlyoznám, hogy például a modern magyar várostörténelmi kutatások megalapozója, Mályusz Elemér, a felfogás lényegét jó tíz évvel Bloch előtt kifejtette.⁷

De a történettudomány még így is késésben volt, hiszen a felismerést, sok évtizeddel korábban, már Marx megfogalmazta. „Az egész, ahogyan a fejben mint gondolati egész megjelenik, a gondolkodó fej terméke, amely a világot a számára egyedül lehetséges módon sajátítja el, olyan módon, amely különbözik ennek a világnak művészi, vallási, gyakorlati-szellemi elsajátításától. A reális szubjektum továbbra is a fejen kívül marad a maga önállóságában fennállva; ameddig ugyanis a fej csak spekulatív, csak elméleti viszonyt tanúsít. Ezért az elméleti módszer mellett a szubjektumnak, a társadalomnak mint előfeltételnek, mindig ott kell lebegnie az elképzelés előtt.”⁸

Marx számára már 1857-ben a társadalom volt a téma. A totalitást, az egészt „társadalmi testként”, „társadalmi szubjektumként” fogja fel.⁹ Bloch iménti idézett gondolata minden bizonnyal ebből a megfontolásból származik.

A városi élet tulajdonképpen minden olyan kérdést előhoz, amelyet egy-egy civilizáció hosszú időtartamú változásai vetnek fel. Ráadásul sok, városi forrásokon kipróbált eljárás, módszer később szélesebb összefüggésben is használható. Az alábbi eszmefuttatás során éppen ez a szempont vezet. Három viszonylag friss külföldi kiadvány kapcsán szeretnék néhány általánosabb természetű problémát ismertetni, mert azt hiszem, hogy egy bontakozó jelenség esetében könnyebb kézzelfogható példák alapján következtetni, tanulságokról beszélni.

„Tanulságon” most ne társalgási fordulatot értsünk, hanem megszívlelendőnek, hasznosnak vélt ismeretet. Miért? Azért, mert e nagy erőfeszítéssel készült könyvek kitűnően mutatják, hogy egyrészt mit lehet elérni modern kutatási koncepciók és eljárások segítségével, másrészt példák arra is, hogy amikor a tartalom túlnő a módszeren, amikor a kritikus tapasztalata szembeszítható a tudományos teljesítménnyel, ismét beleütközünk a triviális, közhelyszerű ítéletbe: nincs, nem létezhet tökéletes mű, ellenben felmerülnek bizonyos kérdések, melyek további kutatásra, gondolkodásra ösztönöznek. Ha pedig a válaszokon töprengünk, az eredményekhez, új kérdésekhez vezető módszerek – legyenek mégoly eredetiek is – veszítenek a fontosságukból, és ez így is van rendjén.

A három könyv közül kettő Párizsban jelent meg, a harmadik Brüsszelben. A francia J. C. Perrot Caen 18. századi történetét vizsgálta egy modern város keletkezésének példájaként; D. Herlihy (amerikai) és Chr. Klapisch-Zuber (francia) az 1427-es firenzei catastot elemezte, a belga J. P. Sosson

⁶ La société féodale. Párizs, 1968. 489–490.

⁷ „Die ungarische Geschichtsschreibung kennt . . . nur Städte; aber kein Bürgertum . . . Nach unserer Auffassung jedoch müsste die Geschichte des Bürgertums etwas vollständigeres sein, als nur ein Auszug den Monographien der einzelnen Städte; sie sollte uns vor allem mit jenem Leben bekannt machen, welches die Bewohner der Städte als durch gemeinsame Traditionen miteinander verknüpfte Glieder eines Standes führten.” *VWSG.* 20. k. 356–357.

⁸ Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx és Engels válogatott művei. Bp., 1975. 2. köt. 45.

⁹ A „totalitás” értelmezéséről ld. uo. 32.

Brügge 14–15. századi közmunkáival foglalkozott.¹⁰ A három város egymástól messze esett, jelentőségük sem egyforma, más és más a vizsgált időszak csakúgy, mint az időtartam, eltérő jellegűek a felhasznált források, ebből adódóan a feldolgozás módjai és a megfogalmazott eredmények, végül különböző volt a fogadtatásuk is.¹¹ Közös bennük az, hogy a szerzők tudatosan tömeges adatokat tartalmazó forrásokra alapozták a kutatást, ezért a szisztematikus (földrajzi, statisztikai) méréseknek mindhárom tanulmányban nagy szerep jut. Meggyőződésem szerint közös vonásuk az is, hogy jól mutatnak néhány újfajta történelmi igényt, olyanokat, amelyek nem szükségképpen következnek a tömeges adatok használatából. Új igények? Itt egy pillanatra meg kell állni. Nincs egyszerűbb, mint az „újdonság” címkét ragasztani valamire, hogy könnyen eladhatóvá váljék. A szóban forgó könyvek azért újszerűek, mert, bár forrásaikat két-három tudósgeneráció ismerte, témájuk, melyhez a források most alapul szolgáltak, csak alig néhány évtizede, a társadalomtudományokban lezajlott változások következtében léteztek. A szociológia, a demográfia és más új tudományok kibontakozása, hagyományos tudományok megújulása („új nyelvészet”), interdiszciplináris megközelítések (történelmi demográfia, történelmi antropológia stb.) nélkül e kutatások céljait nem lehetett volna megfogalmazni.¹² Mindhárom könyvvel kapcsolatban megfigyelhető, hogy elmélet–kérdésfeltevés–forrás-választás–következtetés egységet alkotnak, egymást meghatározzák, módosítják, fejlesztik. Azt is látjuk azonban, hogy mindezeket túl, a kutatói alkat, tehát az ember működteti az említett finom szerkezetet, az az ember, aki – a F. Jacobtól kölcsönzött kifejezéssel élve – „integron”, mert sokféle szándékot és hatást egyesít gondolatai megfogalmazása közben, ám egyben része is egy bonyolultabb, magasabbrendű szervezetnek.¹³

Perrot könyve például olyan mai integroné, aki közzgazdász inspirációkkal érkezik, a történelmi tényeket megélő, megvalósító embereket látja maga előtt, de nincsenek egyéni hősei.¹⁴ Számptalan mindennapi ember tömeges sorsa foglalkoztatja, s ezt a sorsot egészként, valamilyen teljesség jegyében kívánja láttatni, miközben hatalmas metodikai ismereteit is kipróbálja a forrásain. Perrot könyve – úgy érzem – igazi romantikus mű. Ezt talán az is érzékelteti, hogy a két vastkos kötet igencsak terjedelmes: jegyzetekkel, irodalommal és mellékletekkel együtt több mint 1100 oldalt tesznek ki. Ha meggondoljuk, hogy Caën, e regionális, a nagyvárosokhoz (Párizs, Marseille, Rouen stb.) képest másodrendű központ, történetének száz éve Perrot tárgyalásában nem a hagyományos igényeket kielégítő, monografikus összefoglalás formájában tárul elénk, akkor az előadás valóban, a szó szoros értelmében is kimerítő. Perrot a jól bevált leíró tárgyalási mód helyett a társadalom történetének alapjait szándékozik feltárni, egy határozott, szemléleti természetű megfontolás jegyében. Ezért a lakosság demográfiai viselkedését, az orvosi gyakorlatot, a termelést szabályozó folyamatokat, a csere-

¹⁰ Perrot, J. C.: *Genèse d'une ville moderne. Caën au XVIIIe siècle*. Parizs–Hága, 1975. 1–2. k.; *Herlihy, D. – Klapisch-Zuber, Chr.*: *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427*. Párizs, 1978; *Sosson, J. P.*: *Les travaux de la ville de Bruges, XIVe–XVe siècles*. Les matériaux, Les hommes. Brüsszel, 1977.

¹¹ A legnagyobb nemzetközi visszhangot *Herlihy* és *Klapisch* könyve váltotta ki. *Perrot* könyve ellenben mintha bénítóan hatott volna, amit jól érzékeltet, hogy még az *Annales E. S. C.* sem bírálatot közölt róla, hanem kerekasztal beszélgetést, amelyen több szakember mellett Perrot is részt vett (32. k. 1977, 1237–1255.). *Sosson* könyvének visszhangja szerényebb volt, ami megítélésem szerint a belga történetírás adottságaival, hagyományával függ össze.

¹² *Ránki Gy.*: „A történelmi folyamatok ábrázolása során azt a hiányzó láncszemet keresik benne (ti. a társadalomtörténetben! – G. Gy.), amely a történetírást kiterjesztené a társadalmi valóság legszélesebb aspektusaira, a történelem eddigiekben elhanyagolt területeire, a jobban kidolgozott gazdaságtörténetet a társadalmi lét totalitásába illesztve inkább emberközelségbe hozná, és a túltengő leíró, politikai eseménytörténetet visszaszorítva, az emberiség mindennapi életét, teljesebb történetét nyújtaná.” (Jegyzetek a társadalomtörténetről. Századok, 1977. 775.)

¹³ *Jacob, F.*: *A tojás és a tyúk. Az élők logikája*. Bp., 1974. 394.

¹⁴ Az *Annales*-iskola alapítói közül M. Bloch mellett L. Fèbvre hangoztatta legkövetkezetesebben ezt az igényt. Idevonatkozó eszmefuttatásait ld. *Combats pour l'histoire*. Párizs, 1965. 12., 13. stb.

viszonyokat, a városnegyedeket mint a mindennapi élet környezetét stb. kutatja. Forrásként szolgál jóformán minden fellelhető levéltári anyag, amit ez a különleges korszak létrehozott.

Caën a 18. században teljesen átalakult, és a változás egybeesett a társadalomtudományok kezdeteivel. Lenyűgöző vállalkozása során Perrot összhangba kívánja hozni a szokványos esetben külön-külön elemzett gazdasági, demográfiai és urbanisztikai jelenségeket, miközben – és ez a tett ugyanolyan fontos a szemében, mint az előző – kísérletet tesz arra, hogy tanulmányozza a születőben levő várostudomány és városi ideológia kapcsolatát. A könyv egyik fő gondolata az, hogy Caën és a hozzá hasonló francia középvárosok (Amiens, Dijon, Aix, Rennes stb.) a 18. században már világosan mutatják számos mai urbanizációs jelenség kezdeményét. Egyetemi emberek, kereskedők, vállalkozók, püspöki, parlamenti hivatalnokok lakhelyei, a pénzügyek, a politika, a kultúra csomópontjai és afféle váltóállomásai. A különleges változások fontos tünete, hogy igen sok írásos forrás, továbbá építészeti emlék maradt fenn róluk, amelyek jól megfoghatóvá teszik a társadalmi tagozódást. Az említett középvárosok 18. századi átalakulásának az a sajátossága, hogy a társadalom átrétegződése megelőzte a növekedést. Perrot meggyőződése szerint a modern város születése éppen tanulmányozható olyan jól bennük, mert a keletkezési folyamat mentes több olyan, a korra szintén jellemző általános jelenségtől (népességnövekedés, a gazdasági növekedés kezdetei), amely különben elborítja az új társadalom születésének folyamatát, nemegyszer felismerhetetlenné teszi. Caënben a változás ebből a szempontból éppenséggel hibernált regionális viszonyok közt zajlott le, vagyis a város „tisztá” kísérleti terület Perrot számára.

Könyvének eredményei a következőképpen foglalhatók össze. Caën, amely kevesebb mint 20 kilométerre fekszik a tengertől és alig 40 kilométerre a Szajna torkolatától, a 16. században még komolyan számolhatott azzal, hogy be fog kapcsolódni a nagy tengeri útvonalakon zajló forgalomba. A partvidék azonban elszapodott a 17. század folyamán, így a város a belső régió felé fordult, amely bőven ellátta zöldségfélével, gabonával, tejtermékkel. Ez az egyensúly állapota város és vidék között; Caën lakóinak száma 1725-ig alig változott, 25 ezer körül volt, 1730 és 1740 körül változások észlelhetők. A vidéki paraszti árutermelők lassú gazdagodása növelte a városi termékek iránti keresletet, a falusi bérmunka pedig fokozottan olcsóbb lett. A környékről azután tömegesen költöztek a városba, ami növelte az iparos szolgáltató tevékenység és termelés lehetőségeit (posztó-, vászonipar, ruházati ipar). Mindemellett a hagyományos kézműiparok a továbbiakban háttérbe szorultak, mert a technológiájuk elavult, szakembereik bére magas maradt, miközben a céhszervezet gátolt minden fejlődést. A vállalkozók vagyoni rétege a kereskedelembe fektette pénzét. Valóságos „deindusztrializáció” zajlott le, ami 1770 után az élelmes üzletembereket a kereskedő vállalkozás földrajzi kereteinek tágítására és a tőkeberuházások fokozására ösztönözte. 1730 és 1790 között a város lélekszáma 38 ezerre emelkedett, amely a 19. század elejéig mintegy 2 ezer fővel csökkent.

A változások nyomán nagy feszültség keletkezett a gazdaság gyakorlata és a kollektív tudat között. Míg a gazdasági életben a vállalkozó a kiszámított profitra figyelt, és jól kellett tudnia, hogyan használhatja ki, hogyan illesztheti céljaihoz a városi viszonyokat, addig a kollektív tudatot az elvezett paradicsom mítosza, a természet dicsérete jellemezte. De feszültségekkel volt telített a vidékről beköltözötték élete is, akik Caën központi részein zsúfolódtak össze. A bérek általában alacsonyok maradtak, csak a csipkeverés ipara, valamint a kereskedő-szállítmányozók vállalkozásai kínáltak munkát, amelyeken kívül legfeljebb ház körüli munkákkal, cselédkedéssel lehetett pénzt keresni. A vagyongyűjtés ilyen körülmények között lassú, sok nehézségbe ütközött, a házasulandók átlagos életkora a falusit jóval meghaladta. A vizsgált időszakban alakult ki egyébként az orvoslás új rendje, amelynek célja más, mint a középkori orvoslásé. Most a népet akarták gyógyítani, méghozzá ingyen. Az általános gyógykezelés eszméjét a szükség és a jótékony szellem hívta életre, gyakorlatilag pedig elejét akarták venni a járványoknak.

Caën városképi változásai is tükrözik, hogy a társadalmában sűrűsödő feszültségek különös, féltudományos–félideológiai választ kaptak. A 18. század második felében a régi város „szent helyei” eltűntek, felszámolták a falakat, lebontották a citadellát (1789-ben került a polgárság kezére), a plébániatemplomok mellől eltávolították a temetőket stb. Az urbanizmus ciklusa bizonyos eltolódással követi a gazdasági ciklus ritmusát: a forgalom pályáit 1750 körül szervezték újjá, majd a század utolsó negyedében került sor a folyami és a tengeri közlekedésre. A század végén már készen van a kikötő és a hozzá kapcsolódó utak hálózata, létrejöttük a beruházásoknak köszönhető. A városvezetés legfőbb

politikai célkitűzése most már az, hogy megtisztítsa, rendezze a várost, mert így vélik megkönnyíteni a lakosság jobb, kultúraltabb érintkezését. Megszervezik a személtelhordást, az utcákról számúzik az élődi, továbbá a szakmai vagy házi tevékenységeket (ezek középkori maradványok), intézkedések születnek a közvilágításról, bevezetik a házszámozást, az idegenek bejelentési kötelezettségét stb.

E néhány mondatos összefoglalás méltatlanul rövidre fogja, szinte értelmétől fosztja meg Perrot részletekben igen gazdag és bonyolult könyvét. Bírálata vállalkozni pedig még ennél is merészebb feladat. Ezért mindössze néhány benyomást szeretnék említeni. Perrot az esetek többségében már kidolgozott főként gazdaságtani eljárásokat alkalmaz egy teljesen új területen, a kiváló statisztikai forrásokkal rendelkező francia középvárosban. Bizonyos esetekben kifejezetten árnyalt elemzésekre vállalkozhatott, olyanokra, amelyeket nemegyszer még a jelenkori adatok sem tesznek lehetővé. De Caën forrásai sem hiánytalanok. A kifogásolhatatlan ökonometriai elemzések egyik komoly akadálya itt az, hogy néhány fontos adattípus, forrás hiányában nem lehet egyidejűleg vizsgálni a változásokat (fluktuáció) és a készleteket. El lehet ugyan különíteni például az aktív népességből a munkavállalókat, sokkal nagyobb gondot okoz ellenben a termelési adatok kiemelése. Ez alól csak bizonyos szektorok képeznek kivételt. A kép így végül töredezett marad, mert bár a trendek maguk jól kivehetők, átfogó összvárosi – makroökonómiai – leírást Perrot nem képes alkotni. Ebben az összefüggésben a másik nehézség az, hogy szerfelett nehéz várost és környezetét szabatosan szétválasztani vagy összekapcsolni az elemzések folyamán. Perrot a dilemma feloldása céljából módszertani értekezésként, bemutatóként is felfogható mélyfúrásokat végzett, amelyek során a vonzáskörzetet, a gazdasági és demográfiai mozgásokat változatos és összetett módszerek segítségével kutatta: használta például azt a módszert, melyet még Thünen dolgozott ki az izolált állammal kapcsolatban, Kondratyev-ciklusokat, TBC-ket (Transport Business Cycles), hiperciklusokat számolt stb.

Caënban a város tudománya a 18. században született – gyakorlati alapokon. A tudás, a gazdaság, a hatalom birtokosai, szakmai és egyéb csoportok egyesítették erőiket a város építése céljából. Az egykori várospolitika „módszeres” kívánt lenni, funkcionalizmusra törekedett, ami a körülmények, mozzanatok kölcsönös összefüggését tételezte fel. E politika jegyében tehát egyszerre figyeltek a lélekszám, a termelés és a fogyasztás hullámzásaira. Perrot meggyőződése szerint éppen ez a szemléleti vonatkozás indokolja, miért fordul a napjaink várostörténész kutatója a 18. század felé. A mai történész-törekvések visszhangot találnak az akkori várospolitikai törekvésekben. A várost – vallja Perrot – nem vagyunk képesek egységben kutatni és megérteni, ha demográfiai, gazdaságtani, művelődéstörténeti stb. tanulmányok összekapcsolása formájában próbáljuk leírni. Az efféle „sachlich”, hagyományos eljárás következményeként a végső elemzésben maga a város darabokra hullik, hiszen egymástól független, egyébként zömmel éppen a 18. század óta keletkezett és sajátos szabályok szerint működő diszciplínák kereteibe helyezük a jelenségeket. Ő, Perrot, abból a feltevésből indul ki, hogy forrásai, adatai ugyanarról szólnak, vagyis tartalmuk összefügg, az egész tehát csak az eltérő szempontú tudományos megközelítések választják szét. Ugyanezért könyvének műfaját – mint írja – nem is lehet meghatározni. Szép hasonlata szerint a város megdermedt történelem, s ő ezzel a teljes történetiségében felfogott várossal kíván foglalkozni.

Romantikus mű, jegyeztem meg az imént. Szabad-e azonban a szót olyan könyv esetében használni, amelyben hemzsegnek a számok, a táblázatok, ciklusok és más „száraz dolgok”. Másfelől, ha elismerjük, hogy a hagyományos történetírói szokások elleni lázadás romantikus, akkor Perrot romantikus. Ha romantikusnak ítéljük az egyéniség megalkuvás nélküli érvényesítését egy nagyknak vélt cél érdekében – megint csak nem lehet más a vélemény. Perrot a könyvében valóban szakít minden megszokott formával, és célja a beethoveni vágyra emlékeztet: „átölelek, emberiség”. Kétségtelen, a modern Caën a 18. században született. De amióta megvan a keletkezéséről szóló könyv, a város születése, mint folyamat, elválaszthatatlan Perrot személyétől. Nem hamisított meg semmit, mégis annyi tudást, hozzáértést adott a dúsgazdag forrásanyag elemzéséhez, hogy a teljesítményt sem Caënban, sem másutt, ebben a formában nem lehet megismételni. Ehhez ugyanilyen gazdag levéltárral rendelkező város és ugyanilyen kutató találkozása kellene.

Olvasgatva, lapozgatva a gyakran keresetten bonyolult, mesterkéltén tömörített, kihagyásos modorban írt és mégis terjengős benyomást keltő szövegben, egyszer csak megérteni véltem, mi az, ami miatt ismerős is, idegen is. A hatvanas évek vége, a gazdaságtörténészek kihívása, a történeti kvantifikáció első nagy korszaka köszönt vissza, Kuznets, Marczewski és a többiek, annak a

Marczewski által megfogalmazott gondolatnak a nyomán, miszerint a „kvantitatív” jelzőnek akkor van értelme, ha a kvantitatív módszerek segítségével levont következtetések kvantitatív kifejezésbe foglalhatók. Azt hiszem, Perrot egyetlen tévedése is ezzel van összefüggésben. Annyira bizik mindabban, amit felkutatót, és olvasói elé állított, hogy ebből végül közlési bonyodalom keletkezik. A bőség, a sokrétűség, a részletek és az elemzések gazdagsága azt a látszatot kelti, hogy mindent tudunk, hogy ami a Perrot által leírtakon kívül történt, már csupán részlet. E meggyőződésnek hangot is ad, habár némileg visszafogott formában: „Megcsontosodott hagyomány következtében – írja – sokkal inkább várjuk egy, a városban élő társadalom képét, mint a városi kérdések tanulmányozását. Pedig a beható olvasás folyamán éreznünk kell, hogy a lakosság viselkedése, az orvosi gyakorlat, a termelést szabályozó folyamatok, a csere, a városnegyedek rendje kielégítően írják le a társadalomtörténet alapjait.”

A megállapítás első fele elgondolkodtató, a második mondatban kifejezett véleménnyel azonban nem értek egyet. Ellenkezésem alátámasztásául talán elég, ha annyit hozok fel, a Caënról szóló könyv bő negyven százaléka foglalkozik a szorosan vett városi gazdasággal, mint egészszel, újabb huszonöt százaléka a gazdasági–urbanisztikai–demográfiai trendekkel. Tovább is méríckélhetnénk, a lényeg mégis az, hogy az arányok egyoldalúságról árulkodnak.¹⁵ Mert megérthetem-e a város társadalmát mint totalitást úgy, hogy kevés teret szentelek annak a szocio-kulturális és hatalmi-politikai tagozódásnak, amely anyaga és közege is a Perrot által vizsgált gazdasági–demográfiai–urbanisztikai hullámmozgásoknak. Igaz, a forrásai ebben a tekintetben szűkszavúbbak, kevésbé is kvantifikálhatók, amit tudomásul kell venni. Mégis, a jelenségek átfogó igényű, trendszerű vizsgálatánál meggyőződésem szerint mindig látni és láttatni kell, miként fogták fel a társadalom különböző csoportjai a ciklikus változásokat, a gazdaság általunk hullámmozgásként ábrázolt mozgását, látnunk kell, hogy a változásokat kik ismerik fel, kik és milyen mértékben vesznek részt bennük, mikor és hogyan tekintenek rájuk. Vizsgálunk kell, hogy az említettek mikor észlelik a hullámmozgást szakadásként, fordulatként, mit eredményez ez a felismerés a társadalom kevésbé mozgékony részeiben. Az a kérdés is felvethető, hogyan hatott az egykori felfogás a gazdasági folyamatokat irányító politikai döntésekre, a termelésben és a fogyasztásban szerepet játszó csoportok, rétegek viselkedésére. Tisztázandó, hogyan illeszkedett a város társadalmi tagozódása a regionális, országos viszonyokra stb. Perrot ezeket a szempontokat kevésbé veszi figyelembe, amelyek pedig a probléma, az ő problémája, újabb kiterjedésének is nevezhetők.

A Perrot-éhoz hasonló nagy teljesítményekkel kapcsolatban minden kritikai megjegyzés csak viszonylagos értékű lehet. Innen, Közép-Európából nézve véleményem szerint a félreértés, mely talán szintén éppen a mű romantikus fogantatásából származik, az, hogy benne az egész, a totális nem gondolati, hanem ökonometriai természetű. Az én szememben ezek a dolgok nem cserélhetők össze, mert így a gazdasági mozgás nem a társadalmi jelenségek lényegeként, hanem a gazdaságtan tárgyaként jelenik meg. Ezért a Perrot-féle vállalkozás nagy újdonsága az, hogy vizsgálatába a demográfiai és az urbanisztikai trendeket, ciklusokat is bevonva a témának újabb kiterjedéseket ad, végeredményben retrospektív ökonometriai szemléletnek látszik. Röviden: mintha az importált technológiát avatná szemléletté, mintha ezt terjesztené ki.

Hogy J. C. Perrot kiváló könyve sokáig beszéd, hivatkozások témája lesz, szinte bizonyosra vehető. Ugyanez vonatkozik az 1427. évi firenzei catastot bemutató könyvre is. D. Herlihy és Chr. Klapisch az elmúlt években különböző nyelveken számos elő- vagy résztanulmányt adtak közre témájukról, ezért nagy nemzetközi várakozás előzte meg „a toszkánokat”. Kevésbé tudott, milyen széles együttműködés eredményeként tárták fel a páratlan forrást, ezt a nagy reneszánsz remekművekhez mérhető államvezetési és bürokratikus teljesítményt. 1966-ban, tehát a számítógépes történeti munkák korai időszakában kezdődött a feldolgozás francia–amerikai együttműködés keretében. Egyidejűleg 7–8 nagyobb intézmény is gondját viselte, s a szerzőkön kívül mintegy 12 személy töltött éveket az adatok kódolásával, verifikálásával és elemzésével, miközben olyan nagy tudósok, személyiségek támogatták tanácsokkal, „helyszíni segélynyújtással” a vállalkozást, mint F. Braudel, Ph. Wolf, E. LeRoy Ladurie, C. Smith. A catastro adatbankja két példányban létezik, az Egyesült Államokban és Franciaországban is hozzáférhető.

¹⁵ Például a demográfiai jellegű rész mintegy nyolc, a kifejezetten urbanisztikai tizenöt százalékot tesz ki.

A forrás méreteit érzékelteti, hogy mintegy 60 ezer háztartás („feux”) szerepel benne több, mint 260 ezer összeszámolt személlyel. A forrás megadja valamennyi összeírt személy nemét, életkorát, jelzi az egy fedél alatt lakó családhoz fűződő rokoni vagy egyéb kapcsolatot, feltüntetni továbbá az összeírt egyének ingó és ingatlan vagyonának nemét, becsült értékét. Összefüggő ismereteket nyújt tehát az egész régió, ti. Toszkána városainak és falvainak lakosságáról, gazdaságáról, gazdasági tevékenységéről. Már is előre lehet bocsátani: ha Perrot bizonyos nehézségei abból adódtak, hogy alig állt rendelkezésére átfogó, részletes, mérlegszerű leírás, a toszkánok esetében a helyzet éppen fordított, mert itt a trendszerű, ciklikus változások mérése ütközik akadályokba.

A firenzei catasto célkitűzését nem lehetett volna annak idején megfogalmazni, ha alkotóira nem hat egy, az emberi tevékenységek egésze iránt lelkesedő ideológia. A reneszánsz koncepció kidolgozói a tömeges emberi sorsokat mintegy hálóba akarták keríteni, meg akarták mérni, hogy később, miután megismerték őket, annál jobban kiterjeszthessék rá akarataikat. A catasto seregnyi régi kapcsolatnak, különleges vagy csoportos kiváltságnak kívánt véget vetni, így a családfőt az új rendszerben egyszerűen csak egyednek tekintették. Őt is, háza népe többi tagját is egyéni helyzete szerint jellemezték, amelynek alapján megállapították az adókievetés paramétereit, s így végül a megmért teherbíróképesség döntötte el, hogy a háztartás mennyi adót köteles fizetni. A catasto alkotói azt akarták, hogy az egyének pontosan anyagi teljesítőképeségük arányában járuljanak a közvagyonhoz. Ezt a szándékot a feudális kori Európában tartósan sehol sem lehetett megvalósítani – Firenzében sem élt tovább az arányos köztelherviselés többet, mint hét évet.

Perrot caëni forrásai és a firenzeiek egyaránt tömeges adatokat tartalmaznak, elemzésükhöz bonyolult statisztikai eljárásokat használtak, mégis nagy a különbség a „nyersanyagot”, vagyis a számokat előállító egykori szemléletek között. A 18. században kibontakozó újfajta szemlélet nyugtalanságában, változékonyságában, működésében nézi a várost. A források egykori rendeltetése Caënbán az, hogy a felhasználók megértsék, mi folyik a városban, az adatsorok tehát nem szolgálnak mindig gyakorlati célt, nehéz is őket összegezni. Ezzel szemben a firenzei catasto szerkezetet ábrázol, mint már említettem, mérleg. Tovább folytatva az összehasonlítást: Caënbán annak a folyamatnak a kezdeteit látjuk, amelynek során a város tudományos megértésének folyamata elkülönül a mindennapi gondolkodástól. Ez a pozitívista gondolkodás kezdete. Az 1427-es catasto alkotóit másfajta érdeklődés mozgatta. Igaz, munkájuk elkészítése három évig tartott, óriási erőfeszítések középette, páratlan alaposággal és nagy költségekkel, mégis ők egyszerűen csak az adóbevételt akarták növelni. Jegyzetek, iratok hegyeit hordták egybe, s az összegyűjtött anyag végeredményben kihasználatlanul hevert a helyén. Bár a firenzei magisztrátus tagjai egy Machiavelli, egy Guiccardini felfogásához közel álló szemléletet vallottak a „hercegi” hatalomról, a felhalmozott tömötlen ismeret nem tudták felhasználni az államvezetési gyakorlati tevékenységei között. Ahogy Herlihy és Klapisch írja: a catasto óriási összeadás, melynek elfelejtették kiszámolni az összegét. Bármilyen nagyszabású, bármekkora szellemi értéket is képvisel, még nem több, mint egy logikájában tökéletesen megvalósított mindennapi gondolat: leltár a javakról és az emberekről. Egyébként ezért is sántít a szellemes hasonlat. Az összeadást tulajdonképpen elvégezték a firenzeiek, arra azonban valóban képtelenek voltak, hogy elmélyültebben foglalkozzanak az összeadandókkal.

Ezre azonban nemcsak a firenzeiek voltak képtelenek. A hagyományos történetírás sem tudta megtenni, mert az efféle adathalmazokkal sem a narratív jellegű, sem a másik, a társadalom erkölcsi és viselkedése iránt érdeklődő irányzat nem tud mit kezdeni. Valóban furcsa látni, hogy miközben a pozitívista történetírás legjobb hagyományai jegyében ma is tapasztalhatóan mind elmélyültebb a történész forrásfeltáró és forráskritikai tevékenysége, bizonyos forrásfajtaikat, ti. azokat amelyek nagy tömegű adatot tartalmaznak, csak most kezdenek összefüggően feldolgozni. A firenzei catastot is régóta ismerték már – például a Leonardo da Vinci származása iránt érdeklődő kutatók. Valóban, felvetődik a kérdés, mi akadályozta, akadályozza nemegyszer napjainkban, hogy feloldódjék az említett ellentmondás. Mi magyarázza, hogy a tömeges adatokat tartalmazó új források elemzése, részben már kihasznált, vagy ismert források újszerű feldolgozása csak az utóbbi tíz-tizenöt évben kezdődött el? Hiszen vitathatatlan, hogy a történeti kutatás látóhatára e kutatásoknak köszönhetően határozottan szélesedik.

A választ két részre kell osztani, jóllehet egymással kapcsolatban levő dolgokról van szó. Egyrészt a történészek körében most van meghonosodóban a számszerűen kifejezhető jelenségek

újfajta szemlélete, amely összefonódott a számítástechnika terjedésével is.¹⁶ Másfelől viszont ez az önmagában jelentős változás nem következhetett volna be, ha előzőleg, immár jó néhány évtizede, ne kezdett volna terjedni egy új történelmi törekvés. A figyelem mind gyakrabban fordul a források nyers adatai felé. Minél kisebb mértékben érvényesült annak idején, az adatok keletkezésekor, egy-egy sajátos szempont, szándék, mely a valóság valamilyen célszerűen megkomponált formáját próbálta közvetíteni, annál jobban csábítja a kutatót az, hogy a történelmi tények által hátrahagyott nyomok, az adatok segítségével megalkossa, „leképezze” azt az elvont szerkezetet, amely a megfigyelhető esetek függvényében, invariáns és törvényjellegű kapcsolatokat állít elénk. Ennek az egyik legnyilvánvalóbb példája az olyan statisztikai adatelemzés, amely egy evolutív helyzet irányát és logikáját szándékozik felderíteni.

A hagyományos történelmi statisztikai adatelemzés nem ilyen. Firenzénél maradvá, az olyan adat, mint például a város lélekszáma, a háztartások átlagos létszáma, a klasszikus (öszönös vagy tudatos) értelmezés keretei között a megfigyelt történelmi valóság legkisebb részeként jelenik meg. Úgy szokás az ilyen adatra tekinteni, mint ahogy a fizikus tekint az atomra, a biológus a sejtre.

Félreértenénk az új irányzatok lényegét, ha azt hinnénk, hogy a kutatókat többé nem érdekli, mondjuk, Firenze lélekszáma. Annak a történelmi felfogásnak a meghaladásáról van szó, amely a pozitívistikus történelemfelfogás hagyományaiban gyökerezik, és aényt adottnak tekinti. A kutató dolga eszerint az lenne, hogy határozza meg a lélekszámot, vagyis találja meg aényt. Az ilyen hagyományos elképzelés mögött tulajdonképpen a megismerés empirista jellegűnek mondható elmélete áll, amely többek között képtelen elfogadni, hogy a tudományos kutatás műveletei feltevések láncolatán, a kutatás tárgyának rendszeres manipulációja útján haladnak előre. E történetírói hagyomány követői szemében gyanús minden eredeti koncepció jegyében megfogalmazott történelmi feladat és teljesítmény. A lélekszámra stb. vonatkozó adatokat, a múlt különböző tényeit, a hagyományos utat kiválasztásukat, s az ilyen kérdőívben az egyes rovatok alig-alig illeszkednek egymáshoz. Minthogy az intézménytörténet szemszögéből kezelt jelenségek vannak túlsúlyban, vagy ez a szemszög motiválja kiválasztásukat, s az ilyen kérdőívben egyes rovatok alig-alig illeszkednek egymáshoz. Mint hogy az értelmezésben az elszigetelt és osztályozott esemény az elsődleges, a kutató műfaji és más, az anyagával azonban semmilyen, vagy legfeljebb felületes kapcsolatban levő, tehát kívülről bevitt szempontok, előre kialakított vélemények, ítéletek szerint felállított rend rácsodatát teríti a megfigyelésekre. Amivel azután magukat a megfigyeléseket szétszabdálja, eltávolítja őket a környezetüktől, jelentős részüket (ti. azokat, amelyeket nem tart fontosaknak) figyelembe sem veszi, kiszűri, sűríti. Az új törekvések követői, mint írtam, éppen ellenkezőleg, a tagolódást, az elhatárolt adathalmaz szerkezetét kutatják, a tények ennek a szándéknak a jegyében nyernek értelmet, önmagukban nincs is értékük. Minthogy a tények mindig határozott, az egész kutatói folyamatra kiterjedő és a megismerés teljességére törekvő koncepció szerint rendeződnek, szükségszerű, hogy a reájuk vonatkozó adatokat sűrítetlenül kell kezelni.¹⁷

A catastot elemző könyv – miként Perrot-é is – ebben az új irányzatba tartozik. Ám jelentőségét nem világíthatjuk meg kellőképpen, ha nem térünk ki szűkebb szakmai előzményeire is. A történelmi demográfia változásairól van szó.

A történelmi demográfia első nagy korszaka, mely az 1950-es évekre esik, a plébániai anyakönyvekre alapozott családrekonstrukciókkal jellemezhető a legjobban. A családrekonstrukciókkal és forrásaikkal kapcsolatban idővel több, eltérő természetű kifogás került fel, melyek közül talán az a legsúlyosabb, hogy ez a módszer főként állandó megfigyelési objektumokkal dolgozik. Az objektum a család, ti. az a család, melynek képét a kutatás során összeállított kartoték segítségével lehet rögzíteni. A demográfiai mobilitás ilyen esetben – vagyis a kartoték szerint nyilvántartott család esetében – zavaróan hat, ami különféle, itt már nem részletezhető nehézségeket okoz. A családrekonstrukció mellett tehát más eljárások, más források felé fordult a figyelem, így az összeírások felé. A firenzei

¹⁶ A kérdéssel két cikkben foglalkoztam: ld. Történelmi Szemle, 1978. 314–315. és 324–328., valamint Századok, 1980. 616–632.

¹⁷ Az információk sűrített vagy sűrítetlen felhasználásáról „Mit ad a matematika a történelemnek?” c. cikkemben írtam. (Magyar Tudomány, 82. k. 1975. 32–33.)

catasto feldolgozására szükségszerűen került sor abban a pillanatban, amikor a megfelelő kutatói érdeklődés megfelelő anyagi támogatással találkozhatott.

Mindig vitatható, mekkora az összeírások forrásértéke. Herlihynek és Klapischnak is szembe kellett néznie egy nehezen védhető ellenvetéssel. Bármilyen gazdag is a tartalma, a catasto nem több egy rendkívüli városról készült páratlan, megismételhetetlen pillanatképnél. S ha valaki még hozzátesszi, hogy a könyv lényegében éppen ott készült, ahol Braudel, „a hosszú időtartam” nagy teoretikusa alkot, már mintha meg is lenne az ok a fitymáló kézlegyintésre. Csakhogy a könyv eredményei jóval jelentősebbek, semhogy röviden napirendre lehessen térni felettük.

1427-ben Toszkána lakosainak egyhetedre lakott Firenzében, miközben ugyanitt, Firenzében, összpontosult a teljes összeírt világi vagyon kétharmada. Ez igen nagy aránytalanság, jól jelzi, hogy a vidék szinte szétesett, elveszítette önálló arculatát a metropolis súlya alatt. Pedig olyan városok voltak Toszkána települései között, mint San Gimignano, Arezzo, Prato, Pistoia, Pisa, Volterra.

A lakosság korösszetétele a pestisek utóhatását mutatja, az idősebbek aránya magas, csekélyebb a felnőtteké és a serdülőké, ám újból jelentős a gyermekeké. Herlihy és Klapisch nagy erőfeszítéseket tettek, hogy ezt a statikus képet a demográfiai folyamatokba tudják helyezni. A catasto, valamint a temetkezések és a keresztelések adataiból azt a következtetést vonták le, hogy a nagy halandósággal járó válságok következményeként a lakosság, a társadalom elősegítette a házasságkötéseket, népesebb, új korosztályok nemzését. Ám a határozott törekvés nem segített, legfeljebb csak enyhítette a 14. és 15. században elszenvedett veszteségeket. Statisztikai eszközökkel sikerült kimutatni és leírni a házasság középkori rendjét, azt, hogy nagy különbség volt a házasulandó nők és férfiak átlagos életkora között. Jóllehet a 13. és 15. század között maguk az átlagéletkorok ingadoztak, a házaselek közti nagy különbség tartósan jellemző volt Toszkánára. A háztartásokról megbizonyosodott, hogy szerkezetüket részben a társadalmi helyzet, részben a későközépkori változások határozták meg. A társadalmi rétegződés egyik végétét a gazdag, széles rokoni és baráti kapcsolatok szövevényébe ágyazott városi családok alkotják, valamint a földbirtokos parasztcsaládok, míg a másik végét a szegény városi tömeg, a kisparasztok és a bérlők széles rétegei. A gazdag véglelet nagy háztartások, népes családok jellemzik, a szegényt az egyszerű, vagy már fel is bomlott családi mag.

A toszkánok mindennapjait meghatározó viszonyokat csak egy új társ, a számítógép segítségével lehetett felderíteni. A nagy teljesítményű számítógép egyik, történészek által még kevésbé kihasznált előnye, hogy páratlanul finom leírás lehet a segítségével készíteni egy mégoly kiterjedt, koherens adathalmazról. Az elemi kicsinységű információ így valamennyi kibontható kapcsolat hálózatában helyezkedik el, ami a szerzőpár számára lehetővé tette, hogy a társadalomtörténeti összefüggésekbe ágyazottan szemléljék, szembesítsék a 15. századi, jórészt a catasto korában keletkezett és a családra vonatkozó irodalmi alkotások okfejtéseit, gondolatait. Ám a szorosan vett családdemográfiai összevetések még ennél is jelentősebbek.

A forrás egyik kivételes adottsága, hogy tartalmazza az összeírtak életkorát. Az egyének nemek, életkor szerinti megoszlása könnyen kifejezhető táblázatok segítségével. A család szerkezetének vizsgálata azonban nem egyszerűen számítási kérdés, igen komoly módszertani problémákkal is szembe kell nézni, mely visszahat maguknak az adatoknak a kezelésére. A szerzők itt jól tudták hasznosítani a Laslett, Berkner és mások között kialakult vita tanulságait. A vita lényegében azzal kapcsolatban keletkezett, hogy a családot le lehet-e írni statikus állapotában, avagy mozgásában vizsgálendő-e. A toszkánokról szóló könyv végül magának a vitának is egyik fontos láncszeme lett, annyi eredeti tanulságot hozott.

Egy-egy társadalom jellemző családtípusát a vita tanúsága szerint ritkán lehet statikus tipológia segítségével leírni, mert ehhez ismeri kell azt is, milyen jellegzetes fejlődési szakaszokon mennek át a családok. Az életkori megoszlás és a vagyoni rétegződés ismeretében a család ciklikus változását Herlihy és Klapisch a társadalmi tagozódással kapcsoltan tudta bemutatni és ez ritka, ha nem is egyedülálló eredmény. A család tipikus ciklikus változása azt jelenti, hogy egyszerűbb állapotból összetett állapotba megy át. A catasto korában törzscsaládok, patriarchális háztartások, „testvérségek–fivérségek” (cfrérechés) keletkeztek, s a bonyolultabb formák idővel ismét egyszerűbbekre bomlottak. A szerzők kimutatták, hogy például a firenzei városi patriciátus körében a vagyon mérete nagyban befolyásolta a családi ciklust, a társadalom felső rétegében a nagy háztartások tartósak voltak, sőt a városban a jelenség szélesebb körben az ún. gazdagabbak körében is megvolt. Népes volt gyakran

még az idős családfő háztartása is, miközben a szegényebb rétegekben a lehető legkedvezőbb anyagi szint elérése után a háztartások létszáma gyorsan csökkent. A szegényebbek körében a szülőpár termékenységi periódusa szoros kapcsolatban volt azzal, milyen fejlődési cikluson ment át a család. A ciklus mindenképpen rövidebb volt, a szegények körében az egyszerű család az általános. Vidéken a föld művelésének módja, szervezete arra kényszerítette a családokat, hogy tartósan együtt maradjanak, mert csak ebben az esetben tudta a családfő a feladatokat megfelelően elosztani. A bérlők zöme szerény anyagi helyzete miatt nem alkalmazhatott külső munkaerőt, a háznépet tehát a családfő fivére, házas fia, idős rokona stb. tette teljessé.

Mint hogy az önmagunkban is figyelemre méltó történeti–demográfiai eredmények a könyvben általánosabb koncepcióba illeszkednek, a megfigyelések számos eredeti társadalomtörténeti megállapításhoz is vezetnek. Ilyennek bizonyult az a mérésorozat, amelynek segítségével Herlihy és Klapisch kimutatja, hogy az átlagosnál vagyonszerőbb toszkániai családok átlagéletkora alacsonyabb az összátlagnál, sőt a fiatalok aránya a háztartásokban a vagyon nagyságával emelkedik. A magas, 1600–3200 forint értékű vagyonok kategóriájában már ugyanannyi gyermek van jelen, mint felnőtt, a leggazdagabb családok körében pedig az öregek alacsony, 3,5 százalékos aránya egyenesen azokra a populációkra emlékeztet, amelyek erőteljes növekedésben vannak. A szóban forgó társadalmi rétegben a fiúk–férfiak aránya jelentősen meghaladja a nőkéét. A kevésbé vagyonos firenzeiek joggal tarthattak a „hatalmasoktól”, mert a duhajkodás, garázdaság, más izgalmak többnyire az ő otthonaikból indultak. Igazolható, hogy a firenzei társadalom belső feszültségeinek egy része azokból a problémákból származott, amelyek a gazdagság és a fiatalság e sajátos együttese miatt keletkeztek.

Perrot is, a toszkánokról szóló könyv szerzői is az egész, a teljesség megragadására törekuszenek, s ennek kereteit földrajzi értelemben is határozottan megvonják. Az előbbi könyv ezt a célkitűzését különleges apparátust alkotó eljárások segítségével igyekszik megvalósítani, az utóbbi könyv magát a catastot tekinti egésznek, ebből és ekörül építkezik. A harmadik könyv címe szerény, írja J. P. Sosson nem a térben elkülönülő várost fogja fel társadalmi totalitásként. Tanulmányának témája – „Brügge város közmunkái a 14–15. században” – azzal válik mégis korszerű társadalomtörténeti témává, hogy az épületeket egy adott emberi közösség érzékenysége, szándékai, vágyai kifejezéseként szemléli. Más szóval: nem stílusjegyek változásait, események láncolatát, a technológiai fejlődés állomásait keresi a házakra vonatkozó adatok mögött. Ebből a szempontból az építőipar súlyát ma még alig látjuk a középkori város társadalmi tagozódásában. A beruházások nagysága és ritmusa mellett most egyszériben fontos lesz, meg kell határozni, mekkora volt a munkahelyeket ellátó körzet kiterjedése, hogyan alakultak az ár- és bérvizonyok, milyen volt a munkaerő képzése és életszínvonala, hogyan változott a tőkepiac és a munkaerőpiac, a hatalmi-politikai rétegződés, a ház jelképes jelentése.

Sosson a kiváló, de nálunk a franciánál kevésbé figyelt belga történész-iskola legjobb hagyományait folytatja. A belga történetírást már Pirenne óta józan pragmatizmus jellemzi; igen szigorú forráskritika és nagy nyitottság a különböző szellemi áramlatok iránt, továbbá az az erény, hogy elsősorban a történeti tapasztalatból kiindulva, a gyakorlatban tapasztalt jelenségek, tények alapján alkotnak ítéletet, majd ezek alapján jutnak általánosabb megállapításokhoz.

A Brüggeről szóló könyv is annak gondos mérlegelésével kezdődik, mire használhatók a város hosszú sorozatot alkotó számadáskönyvei, milyen irányban terjeszthető ki a kutatás, melyek azok a kérdések, amelyekre csak bizonytalan válaszok várhatók. Sosson a témát tömeges statisztikai mivoltában szándékozott kutatni, és a könyv elején már kiderül, a maga lehetőségei között ő is teljességre törekszik, mert úgy határozza meg a témát, hogy az egészt alkosson. Persze, a vizsgálandó egész Sosson szemében sem a mindent jelenti, inkább ellenkezőleg. Koncepciójának egyik fő része éppen az, hogyan lehet megvonni a téma határait, mi az, amin túl nem érdemes merészkedni. Nem végez tehát mélyfúrásokat, illetve vegyes anyaggyűjtésekre alapozott, gyűjteményre emlékeztető regionális vagy országos kutatást, még Brügge esetében is kihagyja mindazt, amiről szórványosak az adatok, tehát a magán-, a kórház- és a templomépítkezéseket. Egyedül a világosan elkülöníthető, a forrásanyagban zárt egészet alkotó középítkezésekre összpontosítja figyelmét. A brüggei Tanács által pénzelt ún. „*Stedewerken*” bő teret kapnak a városi bevételek és kiadások között, kevésbé gazdagok a reájuk vonatkozó jogtörténeti források, míg a társadalmi rétegződés, a rokoni kapcsolatok, más szociológiai szempontok már csak szórványos adatok segítségével kutathatók.

Sosson a téma kereteit a következőképpen határozza meg. A dokumentáció gerincét képező számadások a 14–15. században szinte hiánytalan sorozatot alkotnak, a források szabta időhatárok azonban két fontos korszakváltással is egybeesnek. Egyrészt az építőcéhek éppen a 14. század elején kerítették uralmuk alá iparágukat, másrészt a város gyors hanyatlása a 15. század utolsó évtizedében kezdődött el. Brügge a szóban forgó, mintegy kétszázéves időszakban a kommunális bevételek harmadát-negyedét fordította közmunkára. Gátak, zsilipek, erődítések, utak, hidak, középületek, járdák épültek ezekből az összegekből, s a szerző a fő figyelmét arra összpontosítja, honnan érkeztek a nyersanyagok, milyen volt a munkák szervezete, hogyan és honnan toborozták a munkaerőt. Kutatásai segítségével meg akarja tudni, mekkora volt a város szűkebb és tágabb vonzáskörzete, hogyan hullámoztak az árak és bérek, velük összefüggésben a munkák üteme és a beszerzési, építési politika, miként tagozódott az építkezésekkel kapcsolatban levők rétege, milyen a céhek szerepe, a vállalkozásokat vezető személyiségek tevékenysége.

Míg Perrot egy, a városi élet teljességét kifejező elmélet alapvetését szándékozott megvalósítani, Herlihy és Klapisch a monumentális méretű catastro tartalmának kibontására vállalkozott, Sosson szintén a felhasználható források teljességéből indul ki, témaválasztása függvényében. Mindhárom könyvben – mint korábban már utaltam rá – közös a törekvés, hogy a társadalmi jelenségeket totális egészként és tömeges mivoltukban fogják fel. A megközelítés módjai azonban gyökeresen eltérnek, Perrot-é eredeti urbanisztikai elmélet, a Herlihy–Klapisch-féle vállalkozás történeti-antropológiai jellegű, Sossoné pedig „tisztá”, gyakorlatias történelmi elképzelés.

Sosson eredményei a következőképpen összegezhetők. Az építkezések nyersanyaga részben a közvetlen környékről származott, részben a brüggei „világgazdaság” övezetéből, mely Spanyolországtól a Finn-öbölhöz terjedt. A legfontosabb építőanyag a téglá volt; agyag és tőzeg felhasználásával készítették. A tág vonzáskörzet áru nélkül azonban nem tudtak volna építkezni: messziről jött a mész, a pala, a homokkő. A különféle fémek angliai, spanyol vagy a réz esetében éppen magyarországi eredetűek voltak. Az árak és a bérek hullámozása azt mutatja, hogy 1332 és 1399 között az építkezési költségek határozottan nőttek: a munkásnapok például 66 százalékkal, a vas ára 435, a tégláé 433 százalékkal emelkedett. A 15. században a költségek az elért szinten maradtak, elsősorban azért, mert a bérek, melyek a közmunkák költségeinek 50–70 százalékát tették ki, szinte befagytak a század végéig.

A könyv egyik legérdekesebb újdonsága az a felismerés, hogy a közmunka-üzletet vállalkozói „lobby” sajátította ki, méghozzá úgy, hogy tagjai a céhben is átvették az uralmat. Kizárták belőle a szegény mestereket, a céh igazi elit csoportosulássá alakult, amely a céhen belüli hierarchiához igazodva állapította meg a bérskálát, és a lobbyszóknak jelentős árengedményeket is szerzett. A közmunkákból származó profitot ez a szűk vállalkozói réteg fölözte le, tagjai megfelelő tőkével, különösképpen forgatókével rendelkeztek. Embereik vagy ők maguk töltötték be a számukra fontos városi tisztségeket, így a közmunkák felett döntő „*stede meester*” szakértelmet igénylő hivatalát, valamint esküdti, bírói székeket. Az építőipar tőkései tehát összefonódtak a város döntőképes apparátusával. Bizony, némiképpen megváltozik a szemünkben a 14–15. századi műemlékeiről annyira híres Brügge művészi arculata, ha a ma oly „időtlenül” szépnek látott díszes kapuk, tornyok, hidak, más középületek születési körülményei mögött meglátjuk a spekuláció nyomait, ha a műtárgy, az „ízlés” bonyolult kategóriáit az elit profitszerző gyakorlatában is, kulturális értéket meghatározó, a „szépet” formáló, röviden a profittal és a hatalommal összefonódó tevékenységként is figyelhetjük.

Véleményem szerint éppen ez az a mozzanat, amely a középkori brüggei közmunkákról szóló, látszólag oly nehezen megközelíthető könyvet (közel fele táblázatokból áll), izgalmas, az előbbi kettő mellé állítható tanulmánnyá teszi. A városi középítkezések egyebek mellett a hatalmi-politikai viszonyok kifejezéseiként jelennek meg, és fontos társadalomtörténeti mondanivaló hordozói. A középületek részét alkotják a brüggei hivatalos mitológiának, a polgári hatalom saját magáról kiállított bizonyítványainak is tekinthetők. Ha a kutató csupán a hagyományos műelemzést végzi el, ha csak stílusjegyeket, építéstörténeti kapcsolódásokat vizsgál, művészi hatások eredetét kutatja, képtelen elszakadni ettől a mitologikus, ezért torzított valóságtól, sőt valamilyen módon maga is hozzájárul a felépítéshez, továbbadásához. A kerülő út a helyes út, mert mögé kell jutni mindannak, amit egy társadalom állít saját magáról.

Nem szólam, nem közhely tehát az igény, hogy a művet közegében kell néznünk, a közeghez pedig hozzátartoznak a tömeges emberi sorsok is. Brüggeben a munkaképes lakosság túlnyomó többsége számára a napszámber volt az egyetlen megélhetési forrás. Minthogy Sosson forrásai alkalmatlanok a munkaerő-kereslet és -kínálat mérésére, be kell érnie a munkaalkalmakat meghatározó tényezők mérésével. A munkanélküliek száma például igen nagy mértékben ingadozott az időjárás következtében, vagy a váratlan tökehiány miatt, ráadásul az efféle ingadozások nem egyformán érintették valamennyi foglalkozást, mesterséget. Döntő volt még a Magisztrátus építkező kedve is; a 14. században ez a kedv erősnek mondható, később csökkent, majd a 15. század nyolcvanas éveitől kezdve megint erősödött. A nagyobb építkezéseken foglalkoztatottak létszáma tehát váratlanul, kiszámíthatatlanul ingadozott.

Mindezeket figyelembe véve társadalomtörténeti szempontból csak korlátozott értelme lehet egy olyan bérgröbnek, mely a kifizetések alapján a 14. század második felében emelkedést, később a bérek befagyását, stagnálását fejezi ki. Hiába helytálló a grafikon minden adata, bizonyos mértékig illúzió, mert folyamatot fejez ki ott, ahol tömeges emberi sorsok alakulásában törések, krízisek vannak. Brüggeben a munkások óriási többsége csak rendszertelenül jutott munkaalkalomhoz, afféle tartaléksereget alkotott, nehezen lehet velük kapcsolatban bértrendről beszélni. Az átlagos helyzet itt alig fejez ki valamit. Viszonylag jobb körülmények között azok a kisemberek éltek, akik gyakran jutottak munkához. Az ilyen kismestereknek, építőmunkásoknak valóban volt némi készpénze, szegényes háza, földcskéje, de egy hirtelen áremelkedés, tartósabb munkanélküliség úgy olvasztotta el mindezt, mint tavaszi napsugár a jeget. A műkincset, a műemléket ebben a közegben helyezi el tehát Sosson, a történész kutató a maga eredményeivel ugyanazt a társadalmi valóságot fejezi ki, mint az általa vizsgált korszak nagy művészei. Egy P. Breughel, egy Froissart zsenialitása abban van, alkotásaik többek között azért olyan izgalmasak és népszerűek sok száz év elteltével is, mert különleges, etnológusnak mondható érzékkel állítják elénk saját világukat. Talán ez a populizmus a nyitja annak, miért annyira népszerű mindenütt a középkori festészet, miért volt oly nagy nemrég, tart itt-ott még ma is Villon, Chaucer és mások kultusza.

Bajos dolog általános megállapításokat tenni egy keletkezőben levő, sokszínű új irányzatról. Véleményem szerint az új társadalomtörténeti törekvések akkor mondhatók igazán eredetieknek, amikor felismerhető bennük a közelebről még nehezen meghatározható, de azért jól érzékelhető szándék, a totalitás említett igénye. Az a benyomásom, hogy ez az igény mintha rokonságot mutatna az imént jelzett művészi törekvésekkel. Az előbbieken azt láttuk: egyesek valamilyen koncepció jegyében, mások a rendelkezésre álló források feltárásaként fogalmazhatják meg a teljesség igényét, de a szándék mindenképpen az, hogy a világosan körülhatárolt kutatási téma tömeges emberi sorsokra vonatkozik, hogy megértését, kibontását mindig „belülről” szándékoznak megvalósítani. Ez azt jelenti, hogy az adott társadalmi situációt önmagában próbálják nézni, nem pedig valamilyen külső szempont (például egyszerű, krónikás időrend, jogi-intézményes politikai, művészettörténeti keretek stb.) függvényében. A téma leírásához, megértéséhez a fellelhető kiterjedéseket keresik, ezeken belül kísérlik meg a mozgás és az illeszkedés vizsgálatát. Perrot világosan kifejti, de a másik két könyv szerzőjére is áll: tanulmányuk elképzelhetetlen lenne, ha a klasszikus monográfiák beosztását követnék, vagyis ha anyagukat, mondjuk, helyrajz, politikai és hadi események, lélekszám, gazdaság, társadalom, intézmények, művelődés és más fejezetek széthulló egységeire, párhuzamos történelmeire bontanák.

Meg kell jegyeznem, drámai feszültséggel teli problémáról van szó. Egyrészt mi magunk, hétköznapi emberek életünket nem ilyen tagolásban éljük, a mindennapi életnek nem ez a társadalmi gyakorlata, régen sem így volt. Másrészt ellenben a történelmi megismerés társadalmi gyakorlata, a külön-külön egységként felfogott gazdaságtörténet, politikatörténet, történeti demográfia, irodalomtörténet stb. kereteiben működik, mindegyik szaknak megvan a saját kutatási hagyománya, ismeret-szintje, időfogalma. Az új szándékok ezt a feszültséget kísérik meg feloldani, de nyilvánvaló, hogy ma még csak a nehéz út elejét látjuk.

A társadalom egészéként való felfogása két fontos következménnyel jár. Miközben a fentebb vázolt módon megváltozik az adat értelme, egyidejűleg kiszélesedik a felhasználható források köre is. Ez az egyik következmény. A másik az, hogy változik a forráselemzések módja. Ebből a szempontból a statisztikai módszerek terjedése és a statisztikai szemlélet változása kirívó, de korántsem elszigetelt,

egyedi jelenség. Régészeti, ikonográfiai, technikátörténeti, néprajzi és más dokumentumok halmaza kerülhet egyidejű felhasználásra, közben a modern adattárolási, adatelemzési technikák, csoportok, hierarchiák, több elemes kapcsolatok feltárását teszik lehetővé olyan források, forráscsoportok esetében, amelyekben eddig csak egyedi adatok után kutattak, vagy amelyeknek az adatait legfeljebb csak táblázták, százalékolták, átlagolták.

A másik fontos következmény az, hogy változik a térbeliség és az időbeliség fogalma. Láthattuk, a kronológia értelme az említett könyvek esetében nem az, hogy valamely eseményt bekövetkezése pillanatában rögzítsenek. Folyamatok időtartamáról, hatások jelenlétéről, intenzitások erősödéséről-gyengüléséről volt inkább szó bennük, ciklusokról, rendszerek formálódásáról, torzulásáról. Az idő fogalmának változása következtében sokkal nagyobb szerephez jut a térkép, hiszen a több kiterjedésű mozgást az eddig használtknál finomabb eszközökkel kell ábrázolni. A térképen a változások mennyiségi különbségek és kapcsolatok formájában fejeződnek ki – egyáltalán, jóval több térképre van szükség. Valóban, Herlihy és Klapisch, valamint Sosson könyve nagyszámú munkatérképet tartalmaz, és térképeik tömören, szavakkal olykor már ki sem fejezhető módon ábrázolják az eltéréseket, amelyek egyszerre lehetnek mennyiségi és ciklikus eltérések.

Városok és tömegek, új utak a társadalomtörténetben, a totalitás igénye. Forradalmi megújulásról lenne szó? Aligha. A történelem kutatói számára jó ideje mosolyogtatóan naivul hangzik a kívánság, hogy a múltat úgy beszéljék el, „wie es eigentlich geschehen ist”. Akarva-akaratlanul, ösztönösen vagy tudatosan elfogadják, hogy a történelem alany és tárgy feloldhatatlan keveréke, a valóság, így a történelmi valóság, megismerő tevékenységünk eredménye és következménye. Az új törekvések kapcsán annyi a változás, hogy ezzel még következetesebben kell számot vetni. Ma már nem az a cél, hogy fogalmakat határozzunk meg, hogy osztályozzuk az ismereteinket. A cél az, hogy rendszerbe helyezzük mindazt, amit tudunk, a rendszer működését vizsgálva pedig újból és újból feltesszük a kérdést, hol hibáztunk, melyik meghatározás pontatlan, rossz, felesleges. Ez az eredmény és kiindulás közti ingajarat, a rendszerben, a szerkezetben való gondolkodás az igazán új a társadalomtörténetben. Más lapokra tartozik, mi lehet az oka, hogy e felfogás viszonylag későn kezdett el hatni a történelmi gondolkodásban, hogy a pozitivista hagyomány, a pozitivistikus gondolkodásmód ma is jelen van és tevékenyen hat a történettudományban.